

Risâle fi'l-'Akl

HERBERT A. DAVIDSON
ÇEVİREN: EYÜP ŞAHİN
DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Fârâbî'nin, Latince'de *De intelligentiis*, *De intellectu et intellecto* veya *De intellectu* olarak bilinen *Risâle fi'l-'Akl*, Arapça konuşanlara pek de yabancı olmayan ve Aristoteles'in çeşitli eserlerinde ele aldığı akıl (*intellect*) kavramını, çalışmasının esas konusu olarak ele alır. *Risâle*'deki en geniş ve ilgi çekici bölüm şöyle başlar: Aristoteles tarafından *De Anima*'da kullanılan akıl terimi dört kısımdır (*serse*): Potansiyel akıl, fiil akıl, kazanılmış akıl ve fa'al akıl.²

Risâle'nin, Aristoteles'in *De Anima*'sındaki akıl terimini ele alan bu bölümü göksel evrenden sudûrun (*emanation*) ana hatlarının bir özeti ile *el-Medînetü'l-Fâzıla* ve *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*'deki benzerlikleri ele alan bir planı içerir. "Bütün varolan şeylerin" ilk prensibi, en dış kürenin hareket ettiricisi olan tek bir cisimsel varlık meydana getirir. Halbuki "her açıdan bütünlük arz eden" ilk neden "iki yön (*nature*)" olan en dış kürenin cisimsiz hareket ettiricisidir. Yani, hem kendisini hem de varlık nedenini düşüncenin bir nesnesi (*object*) olarak ele alır. Önceki tabiat ya da düşünce evvelce bahsedilen semavi-göksel kürenin nedenidir³. Biz buradan, birbirini takip eden aklın iki doğa ya da düşünceye sahip olduğunu, böylece oluşan her doğa ve düşünce aracılığıyla bir küre ve bir aklın meydana geldiğini anlıyoruz. *Risâle*, ne burada ne de başka bir yerde sudûr teorisi (*emanationizm*)⁴ teknik tabirini kullanmasa

¹ Yazarın *Alfarabi, Avicenna, and Averroes, on Intellect* (Oxford U.P. 1992) adlı eserinin 65-70. sayfalarının çevirisidir. Metnin çevirisinde, Yazar'ın kullandığı tınak ve parantez işaretlerine sadık kalınmıştır (Çeviren).

² *Risâle fi'l-'Akl*, M. Bouyges (Beirut 1938)s.12. Ortaçağ Latince çevirisi için bkz. E. Gilson, "Les sources greco-arabes de l'augustinisme avicennaisant", Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen, age., 108-126. Kısmî İngilizce çevirisi (krş., Arapça metnin 12-36. sayfaları). *Risâle* aynı zamanda Aristoteles'in eserlerindeki akıl teriminin anlamlarını inceler. Yukarıda ele aldığım *İkinci Analitikler*, "Nikomakhos'a Etik'in altı kitabı"ndaki akıl terimi pratik aklı ifade eder. Aynı zamanda *Metafizik*'in Lambda (bölüm 12) kısmında evrenin ilk nedeni olarak akıl kabul edilir. Bkz. *Risâle* 8, 9, 36.

³ *Risâle* 34-35; İngilizce çeviri 221.

⁴ Druart 25, 34. Sudûr teorisinin *Risâle*'de varolmadığı tezini savunuyor.

da, Fârâbî, her bir cisimsiz aklın göksel küresi ve daha ileride açığa çıkacak akıllarla aslında sudûru açıklamaya çalışıyor. Cisimsiz hiyerarşinin sonunda Aristoteles'in *De Anima*'sının fa'al aklı yer alır⁵. Fârâbî burada fa'al aklın evrenin ilk nedeni olamayacağını gösteren bir argümana yer verir. Böylece, ismini zikretmemesine rağmen Afrodisiaslı Alexander'ın⁶ öne sürdüğü argümanı⁷ çürütmeyi amaç edinir. Buna göre, fa'al akıl fonksiyonunu icra etmek için ayaltı dünyanın maddesine ihtiyaç duyar, bu nedenle o kendi kendine yeterli değildir. Halbuki, evrenin nihai nedeni kendi kendine yeterli olmayı zorunlu kılıyor olmasıdır.⁸

Risâle, doğal bir nedenle, fa'al akla, önceden incelenen çalışmalarına nazaran daha geniş bir rol verir. Aristoteles'in *Oluş ve Bazılış*'unda, Fârâbî, ayaltı dünyanın "cisimler" ve "cisimlerdeki güçler"i içermesine varıncaya kadar göklerin (*heavens*) bir ürünü olduğunu gösterdiğini ifade eder⁹. Şu ana kadar biz, *el-Medînetü'l-Fâzıla, es-Siyâsetü'l-Medeniyye ve Aristo Felsefesi*¹⁰ çerçevesinde kaldık. Fakat, *Risâle* şöyle devam eder: Gökler tarafından verilen "cisimler" ve "güçler (*forces*)" sadece fa'al aklın üzerinde hareket ettiği "maddeler ve cevherler" olarak hizmet eder. Fa'al aklın muhtevası onun üzerindeki cisimsiz varlıkların formları olduğu kadar, altındaki dünyada kendi kendilerini açıkça gösterebilen formlardır. Böylece formlar, fa'al akıldaki maddî varlıkta ezeli, cisimsiz ve ayrıştırılmamış bir madde olarak açığa çıkmaya elverişlidirler. Fa'al akıl kendisini ifade etmek için bu formları bildirmelidir. Bu takdirde ayaltı dünya kendisini açıklamaya izin vermenin dışında başka hiçbir gaye için varolmaz. Fa'al akıl kendi cevherinde varolan şeyin benzerlerini maddeye verir. Yani, teknik olarak sudûrcu terminoloji hâlâ kendini belli etmese de, ayaltı maddelere doğal formlarını verir. Her ne

⁵ *Risâle* 24; İngilizce çeviri 218.

⁶ Afrodisiaslı Alexander, M.S. II. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başlarında Atina'da yaşamıştır. Platon ve Aristo geleneğini takip eden Peripatetik felsefenin hocalarındandır. Aristo şarihî olarak tanınmış ve eserleri Arapça'ya çevrilmiştir. Fârâbî'nin de fikirlerine çokça müracaat ettiği filozoflardan birisi olarak kabul edilmektedir (geviren).

⁷ Alexander, *De Anima*, in *Scripta minora* 2. 1, Ed. I, Bruns (Berlin) 1-100.

⁸ *Risâle* 33; İngilizce çeviri 220. Ben, Fârâbî'nin vurgusunu, fa'al aklın, varlığın bir sebebi olması hasebiyle fonksiyonunu icra etmek için maddeye ihtiyaç duyması olarak ele aldığını kabul ediyorum. Fakat, Fârâbî'nin argümanı aynı zamanda fa'al aklı, insan aklının gerçekleşmesine öncülük eden bir fonksiyonu yerine getiren bir maddeye ihtiyaç duyması olarak da okunabilir. *İlk Nedenin Kendi Kendine Yeterliliği Üzerine, Ezeli ve Yarattırmanın Kanunları ve Tanrı'nın Varlığı, Ortaçağ İslâm ve Yahudi Felsefesi*, (New York 1987) 294-95.

⁹ *Risâle* 33-34; İngilizce çeviri 221.

¹⁰ Fârâbî, *Aristo Felsefesi*, Ed.: Muhsin Mehdi (Beyrut 1961), s. 47-48, 63. İngilizce çevirisi, *Fârâbî'nin Platon ve Aristo Felsefesi*, çev. Mehdi (New York 1962).

zaman “madde ve cevher” belirli bir doğal form için “hazır” olduğunda bu formu “aynştırılmış tarz”da alır¹¹.

Fârâbî'nin fa'al akulla¹² beraber ancak Aristoteles'e ait olmayan ittisal kavramıyla *De Anima*'ya itibar ettiği görülmüştür. *Risâle* burada daha da ilgi çekici bir gözlemi aktararak devam eder ki burada doğal formları veren fa'al akıl, Aristoteles'in *De Anima*'sında ortaya koyduğu bir şeydir¹³. Aristoteles'in *De Anima*'sında formların sudûrunun fa'al akıldan olduğunu ileri sürdüğü tek bölüm “bütün şeyleri yapan”¹⁴ olarak tanımlandığı cümlesidir. Fakat orada “her şeyi yapmak” bütün düşünceleri gerçekleştirmeyi ifade eder. Tinsel alemde gelen formların sudûru daha çok Plotinus'u hatırlatır ki, O'na göre kozmik ruh fa'al akla oranla doğal formların kaynağından sudûr eden en yakın ruhtur. Bu doktrin Aristoteles'in teolojisini içeren¹⁵ Plotinus'un Arapça ifadelerinde yeniden açığa çıkar. Göklerin işbirliği ile ayaltı dünyanın oluşumunda fa'al akıl, başka bir metnin de hatırlatıcısıdır, ki bu da Alexander'a ithaf edilen *De Intellectu*'nun sonunda Stoic felsefenin ruhunda varlık bulan pasajdır¹⁶.

Fârâbî, fa'al aklın madde ve cevheri (*substratum*) hazır bulduğunda onlara form verdiğini söyler. Bir başka ifadeyle, fa'al akıl, ayaltı dünyayı bireysel doğal varlıkların bir düzenini oluşturan bir tür formlarla teşhiz eder. Görüldüğü gibi, gökler, ayaltı dünyanın “cisimler” ve “güçler”inin açığa çıkmasından sorumludur ki, bunlar fa'al aklın fiilleri için “madde ve cevher” olarak hizmet ederler. Göklere cisimlerin varoluşunun sorumlusu olarak göstermekle Fârâbî, onun, ayaltı dünyasının asıl maddesinin destekleyicisi olmaktan ziyade sebebi olduğunu söyler ki, asıl madde henüz bir beden değildir, bedenli varlık madde ve formun birleşimiyledir. Doğal olarak Fârâbî, göklerin dört elementin, ki onlar, cisimlerdir ve ayaltı dünyada meydana gelmiş başka her şey için “maddî cevher” olarak hizmet ederler, varoluşundan sorumlu olduklarını doğruluyor olarak kabul edilebilir. Cisimlerdeki “güçler”i olduğu kadar göklere de sorumlu göstermekle, belki de göklerin, büyük olasılıkla hareket tarzlarından dolayı, dört elementin mahiyetlerini oluşturduğunu ifade etmek ister. Ayaltı dünyada göklerin

¹¹ *Risâle* 29-30, 33-34; İngilizce çeviri 219-21.

¹² *Age*, 54.

¹³ *Risâle* 30; İngilizce çeviri 219.

¹⁴ Aristoteles, *De Anima*, 9.

¹⁵ *De Anima*, s. 31. İfade etmek gerekir ki Fârâbî'nin *De Anima*'sında açıkladığı, Aristoteles'e dayanmayan, fa'al akulla ittisal ve doğal formların fa'al akıldan sudûru şeklinde ifade bulan iki kavram, onun için Aristo teolojisinde ulaşılabilir iki kavramdır.

¹⁶ *De Anima*, s. 30.

rolünün dört elementi ve onların niteliklerini oluşturmaktan öteye gitmemesi halinde, Fârâbî'nin durduğu yer şudur: Fa'al akıl elementlerin de ötesinde doğal formların her çeşidini meydana getirerek bütün doğal varlıkları da oluşturur.

İnsan düşüncesinin bir nedeni olarak fa'al aklın rolü açısından *Risâle, el-Medînetü'l-Fâzıla* ve *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*'den ayrılır. Tıpkı bu eserlerinde olduğu gibi *Risâle*, insan aklının üç evresi olduğunu kabul eder. Bunlar; potansiyel akıl olarak anılan başlangıç evresi, fiil akıl ve kazanılmış akıldır. Potansiyel akıl "kesin bir ruhtur (*certain soul*) veya ruhun bir parçası veya ruhun fakültelerinden biri veya özü düzenlenmiş başka bir şey... soyutlamak için... mahiyet(ler) ve formlar."¹⁷ Seçeneklerin çokluğu potansiyel akli doğru olarak yorumlayabilmeyi ortadan kaldırır. Ancak *Risâle*, potansiyel akla bir cevherdir (*substance*) demeyi sürdürür. *el-Medînetü'l-Fâzıla* ve *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, insan aklının başlangıç safhasını bir "eğilim" (*disposition*) olarak tanımlar. Böyle yapmakla, insan aklının başlangıç evresini insan organizmasında bir eğilim olarak belirleyen Alexander'ın tezini onaylamış olmaktadır. Böylece, *Risâle*, açıkça İbn Rüşd'ün Themistius'un iddiası dediği insan aklının başlangıç evresinin aslında bir cevher olduğu karşı tezini onaylıyor.

"Fa'al akıl... potansiyel akıl durumundaki makulleri fiil akıl haline getirir. Potansiyel makulleri de aktüel makul haline dönüştürür." Fârâbî, fa'al aklın insan aklındaki işlevini açıklamak için güneş ışığı kıyasını yapar.

Fârâbî, *Risâle*'de "göz, karanlıkta kaldığı sürece potansiyel görmedir" der. Fakat, güneşin, Aristoteles'in saydam (geçirgen)¹⁸ olarak tanımlamış olduğu ışığı, potansiyel olarak görme durumundaki göze ulaşır ve onu "aktüel geçirgen" yapar. Hem göz, hem de geçirgen ortam (*contiguous medium*) da gerçek saydamlığın varlığı görme için bir ön şarttır¹⁹. "Potansiyel olarak görülebilir" olan "renkler", "aktüel görme" durumunu alır. Her ne kadar Fârâbî, kıyasın izin verebileceği bütün uygulamaları açıkça imâ etmemiş olsa da, bu ışığın etkisidir ve fa'al akıl da buna paralel bir şekilde hareket eder. Aktüel ziya (*translucence*) (ya da ışık) potansiyel görmeyi sağlarken, fa'al akıl, potansiyel akıl durumundaki cevhere onu (potansiyel akli) destekleyen bir şey verir. Fa'al akıl tarafından verilmiş veya ondan sudûr etmiş olan "bir şey",

¹⁷ *Risâle* 12; İngilizce çeviri 215.

¹⁸ Aristoteles, *De Anima*, 2.7.418b, 9-10.

¹⁹ Bkz. Aristoteles, *De Anima*, 2.7.

“potansiyel olarak idrak edilebilir düşünceleri aktüel makuller haline getirir. Böylece, “potansiyel akıl” ,“fiil akıl” haline dönüşür²⁰.

d-Medûnetu'l-Fâzıla ve *es-Siyâyetu'l-Medeniyye*'de fa'al akıldan taşan ışığın benzeri, insan aklını, nazari aklın kesin prensipleriyle ahlâkın prensipleri ya da pratik aklı aydınlatır. Aristo felsefesi aynı teorinin kısaltılmış bir versiyonunu sunmaktadır. Fakat, Fârâbî'nin *Risâle fi'l-'Akl*'ı farklı bir tutum sergiler.

Kitabın kısa bölümlerinden birisi, Aristoteles'in *İkinci Analitikler*'deki akıl terimini ifade eden “duyu”yu inceler. Fârâbî burada şöyle demektedir: *İkinci Analitikler*'de, Aristo “akıl” ile kişinin doğruya, gerçekliğe ve nazari bilimlerin ilkesi olan evrensel önermelere dayalı bir kesinliğe ulaşturan ruhun bir fakültesini anlatmaktadır. Aristoteles'in, bilimin ilkelerinin kaynağını akıl²¹ olarak gösterdiği *İkinci Analitikler*'de ifadesini bulan cümleler Fârâbî veya belki de düşüncesini aldığı selefının zihninde olan bir şeydir. Fârâbî'nin diğer eserleri insanın bilimsel ilkelerin bilgisinin fa'al akıl olduğunu, *İkinci Analitikler*'e dayanarak anlamış görünüyorsa da, *Risâle* bu ilkelerin insana ait olduğunu iddia etmektedir. Bu ilkeler “doğuştan gelen veya doğanın gereği ya da gençlik veyahut da nereden ve nasıl geldiğine dair bir işaretin olmadığı bir yolla açığa çıkar.”²² Şayet bilimin prensiplerinin bilgisi oluşmamışsa, o takdirde aşkın fa'al akıldan hiçbir şey gelmez. Aynı zamanda fa'al akıl pratik aklın ilkelerini de vermez. *Risâle*'nin küçük bölümlerinden bir diğeri, Aristo'nun *Nikomakhos'a Etik*'indeki akıl terimini ele alır. Fârâbî orada prensipleri bakımından pratik aklın kesinliğinin “uzun tecrübe”lerden çıktığını yazar²³.

Fa'al akıl, böylece, insan aklı için potansiyel akledilebilir düşünceleri aktüel hale getirir. Ancak bu düşünceler nazari ya da pratik aklın ilk ilkeleri değildir. “Akledilebilir düşünceler”in fiil haline dönüştürülmesini tartışırken, *Risâle* onları insan aklının maddeden soyutladığı “mahiyetler” ve “formlar” diye adlandırır²⁴. Mahiyetler ve formlar kavramları oluşturur. Kavramlar, bu nedenle, fa'al aklın insan aklına düşünmek için verdiği şeylerdir. İnsan aklının maddeden soyutladığı kavramların çoğu, fa'al aklın içinde barındırdığı ve maddeye akıttığı aynı doğal formlardır. İnsan düşüncesinin bir nedeni olarak fa'al akıl, böylece, insan aklının tamamen formları soyutlamasını sağlar ki bu formlar varlığın bir nedeni olarak maddeye sudûr eder. Fa'al aklın insan

²⁰ *Risâle*, 25-27; İngilizce çeviri 218-19.

²¹ Aristoteles, *İkinci Analitikler*, 2.19.100b, 12.

²² *Risâle* 8-9.

²³ *Risâle* 9.

²⁴ *Risâle* 8-9.

²⁴ *Risâle* 12; İngilizce çeviri 215.

aklına doğal olmayan ve suni formları soyutlamasını sağlayıp sağlamayacağı ya da nasıl sağlayacağı -ki bunların maddeye fa'al akıl tarafından sudûr etmediği varsayılıyor- kapalı kalmaktadır.

el-Medînetü'l-Fâzıla'da, Fârâbî, insanın kazanılmış akıl safhasına bütün muhtemel düşünceleri düşündüğü zaman ulaşacağını yazar. O, *Risâle*'de küçük bir sınıflama yaparak insan aklının, soyutlamayla, bilinebilen akledilebilir düşüncelerin çoğu ya da tamamına sahip olduğunda kazanılmış akıl aşamasına ulaştığını ifade eder. Kazanılmış akıl evresi beraberinde cisimsiz varlıklar düşüncesini getirir. Böylece bu varlıklar, doğal gereği, düşüncenin gerçek nesnelere (obje). Maddî bir cevherden (*material substratum*) gelen herhangi bir soyutlama olmaksızın kazanılmış akıl, basit bir şekilde onlar tarafından çevrelenen düşüncenin nesnesi olarak cisimsiz varlıklara sahip olur. *Risâle* açıkça, fa'al akılla bitişme ya da birleşmeyi zikretmez, fakat, insan aklının her bir evresi bir önceki evre için "bir form gibidir" şeklinde ona yakın ifadelere yer verir. Yalnızca fa'al akıl değil, genel olarak da cisimsiz bedenler, kazanılmış akıl evresindeki "formlar gibi"dir²⁵. *Risâle* ileriki bölümlerde, insan aklının fa'al akılla birleşmede yetersiz kalmasını, kazanılmış akıl evresine "en yakın olabilir şey olarak fa'al akıl"ı kabul eden daha evvel incelenmiş çalışmalara katılır²⁶. Bu yüzden, burada da Fârâbî aklın düşündüğü her düşünceyle benzer oluşundan bu yana vaki olan akletmenin tam gücünü kabul etmez. Eğer insan akli, fa'al akli düşüncesinin nesnesi olarak alsaydı, fa'al akılla tamamen benzer olurdu.

Kazanılmış akıl, "maddesi olarak hizmet etmek için bedene ihtiyaç" duymaz. O, ruhun fakültesinin bir fiiline, kendi hareketlerinden herhangi birisi için ve kendisinde ihtimal dahilinde olan düşüncelerin tamamını ya da en azından çoğunu barındırması için artık müracaat etmek zorunda değildir. O bir bedene bağlı değildir, beden yok olmadan önce ona ulaşır.²⁷ Ölümsüzlük, bu yüzden kazanılmış akıl safhasının tabii bir sonucudur ve hatta bedenin ölümünden önce kazanılır. *Risâle fi'l-'Akl*, akıldan ayrı olarak ruhun ölümsüzlüğünden ve kehanetten bahsetmez.

Hülasa: *Risâle fi'l-'Akl*, *el-Medînetü'l-Fâzıla* ve *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*'nin yaptığı gibi, ayüstü evrenin sudûrünü tasvir eder. Dört elementin üstündeki çeşitli doğal formların sudûrünü fa'al akla atfetmekle diğer iki çalışmadan ayrılır. Fârâbî'nin *Aristo Felsefesi*, göksel cisimsiz kaynağın bireyler için olması da, türler için bir bütün olarak varsayılmasının altını ısrarla çizdiği konu

²⁵ *Risâle* 20-22; İngilizce çeviri 217.

²⁶ *Risâle* 31; İngilizce çeviri 220.

²⁷ *Risâle* 31; İngilizce çeviri 220.

hakkında, cisimsiz âlemde doğal formların kaynağı ile ilgili hiçbir şey bilmeden *el-Medînetu'l-Fâzıla* ve *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*'nin arasında kalarak orta bir yol tutar. Aynı zamanda *Risâle*, tek ayaltı nesnelere doğal formlarını veren fa'al akıldan bahseder.

Risâle'de, hâlâ, fa'al akıl insan düşüncesinin gerçek nedenidir. Her nasılsa Fârâbî, "fa'al akıldan çıkan ışık potansiyel kavramları aktüelleştirir ve bu yüzden insan aklının kavramları elde etmesini mümkün kılar" şeklindeki açıklamayı yapar. *el-Medînetu'l-Fâzıla*, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye* ve *Aristo Felsefesi*'nde, fa'al akıldan çıkan ışık benzetmesi, insan aklının, kavramları değil de, düşünce ve bilimin ilk prensiplerini şekillendiren önermeleri kavramasını sağlar.